

Vilniaus universitetas
Filosofijos fakultetas
Sociologijos katedra

Justinas Argustas
Lina Pivoraitė
Goda Skuodytė

Istorijos studijų programa
I kurso magistrantai

Demokratija ir autoritarizmas tarpukario Lietuvoje: sisteminė atvejo analizė

Rašto darbas

Darbo vadovas: prof. Z. Norkus

Vilnius,
2012

Turinys

Įvadas.....	3
1. Socialinė ir ekonominė aplinka (© L.Pivoraitė).....	4
2. Politinė kultūra (© J.Argustas).....	9
3. Tarpinės struktūros (© J.Argustas).....	11
4. Centrinė politinė sistema (© J.Argustas).....	14
5. Dinaminiai aspektai (© J.Argustas).....	16
6. Išorinė aplinka (© G.Skuodytė).....	18
Išvados.....	24
Literatūra ir šaltiniai.....	25

Įvadas

Demokratijos žlugimo istorija tarpukarinėje Europoje ir Lietuvoje – pakankamai gerai dokumentuota ir ištyrinėta, taigi galima leistis į gilesnius demokratijos žlugimo tyrimo vandenį. Lietuvoje istorikai dar retai taiko sociologinius metodus, aiškindamiesi priežastingumo ryšius – sociologiniai matavimai ir atvejų eksperimentai čia dar tik prasideda.

Šiame darbe, bandydami taikyti analitinę D. Berg-Schlosserio matricą¹, bandysime aiškintis kompleksines demokratijos Lietuvoje žlugimo priežastis. Darbų, konkrečiai nagrinėjančių demokratijos žlugimo priežastis Lietuvoje tarp istorikų mažoka – dominuoja tyrimai, pripažinkime, kurių dauguma skirti įvykių istorijai. Visų pirma, žinoma, politinei. Iškalbingas faktas tas, jog Lietuvos tarpukarijį pristatančios sintezės vis dar nėra, nors, sakytume, darbų, nagrinėjančių socialinę, politinę, ekonominę, visuomeninę 1918–1940 m. aplinką yra išties nemažai. Kiek sudėtingesnė situacija dėl statistikos duomenų – šie nėra nuoseklūs, kartais vienas kitam prieštaraujantys, taigi kartais tenka kliautis ne visai patikima informacija.

Visuotinai žinoma: 1926 m. gruodžio 17 d. Kaune įvykdytas karinis-politinis perversmas parlamentinei demokratijai Lietuvoje sudavė lemiamą ir galutinį smūgį, po kurio šalyje įsitvirtino, kai kurių istorikų žodžiais, karinė-biurokratinė diktatūra ir A.Smetonos autoritarinis režimas. Palaipsniui buvo apribota, o vėliau ir uždrausta opozicinių partijų veikla, išplėtotą policinei valstybei būdinga karinė ir civilinė biurokratija. Vieni mokslininkai laikosi nuomonės, kad tai tebuvo natūrali jaunos valstybės „demokratijos“ raida – to ir reikėjo tikėtis, antri itin reikšmingu faktoriumi laiko išorės jėgų įtaką, tretį šio lūžio taškų ieško visuomeniniuose procesuose.

Pristatysime šiuos požiūrius kompleksiškai ir, remiantis D.Berg-Schlosserio pasiūlyta schema, „atkursime“ 1918–1926 ir vėlesniojo laikotarpio vaizdą skirtingais pjūviais. Pristatysime demokratinį laikotarpį vyravusią socialinę ir ekonominę aplinką, politinę kultūrą, tarpines struktūras, centrinę politinę sistemą ir jos stabilumą, dinامينius aspektus, įvertinsime išorinės aplinkos faktorius.

¹ *Berg-Schlosser D., Mitchell J.* “Introduction” // Berg-Schlosser D., Mitchell J. (Eds) *Conditions of Democracy in Europe, 1919-1939. Systematic Case Studies.* Houndmills, Basingstoke: Palgrave, 2000, p.1-39.

1. Socialinė ir ekonominė aplinka

1923 m. rugsėjo 17 d. visuotinio surašymo duomenimis, Lietuvoje gyveno 2028971 gyventojas. Šitas skaičius neapėmė Klaipėdos ir Vilniaus krašto. Klaipėdos krašto gyventojų skaičius sužinomas iš 1925 m. sausio 20 d. surašymo, tuo metu jame gyveno 141 654 žmonės. Režiuuojant galima teigti, kad Lietuvoje 1919 – 1926 m. apytikriai buvo daugiau kaip 2 milijonai gyventojų. 1923 – 1925 m. Lietuvoje buvo 28 miestai bei 17 gyvenviečių, turėjusių daugiau kaip po 2 tūkst. gyventojų ir priskirtų miestų grupei. Juose iš viso gyveno 15,8 proc. visų gyventojų). Kaimo gyventojai sudarė (drauge su mažais miesteliais, kuriuose gyveno nuo 200 iki tūkst. žmonių) 84,2 proc. Tuo remiantis galima teigti, kad absoliutinė Lietuvos gyventojų dauguma gyveno kaimuose.²

Pagal nacionalinę sudėtį visų gyventojų daugumą 81,7 proc. sudarė lietuviai, antrą vietą užėmė žydai 7,1 proc., vokiečiai sudarė 4,1 proc., lenkai 3 proc., rusai 2,3 proc. Lietuviai sudarė 91 proc. kaimo gyventojų, 51,1 proc. miestų, 66,4 proc. mažų miestelių gyventojų. Žydai sudarė 32,2 proc. miestų, 28,7 proc. miestelių, 0,5 proc. kaimų gyventojų.³

Žemės ūkyje dirbo 76,7 proc. gyventojų, pramonėje 6,4 proc. susisiekime ir ryšiuose 1,1 proc., prekyboje 2,5 proc. valstybinėse ir visuomeninėse įstaigose 3,2 proc., kitur 10,1 proc.

Tikybės atžvilgiu dauguma gyventojų buvo krikščionys 92,6 proc., iš jų 80,5 proc. katalikų. Nekrikščionių dauguma buvo judėjų tikėjimo 7, 65 proc. Katalikų daugumą sudarė lietuviai ir lenkai. Tarpukario nepriklausomos Lietuvos visuomenė konfesiniu požiūriu buvo gana homogeniška ir mažai paveikta sekuliarizacijos. Apie 80 proc. tuometinės Lietuvos teritorijos (be Vilniaus krašto) gyventojų buvo katalikai, 10 proc. protestantai (daugiausia liuteronai), 7 proc. judaizmo išpažinėjai, 1,6 proc. sentikiai, 1,1 proc. stačiatikiai.

Proletariatas - teisiškai laisvų smadomų darbininkų klasė, neturėjusi gamybos priemonių ir dėl to buvusi priversta parduoti savo darbo jėgą kapitalistams – pagrindinių gamybos priemonių savininkams. 1923 ir 1925 m. gyventojų surašymų duomenimis, Lietuvoje buvo 361 557 darbininkai. Pagal gamybos šakas pramonėje, amatuose ir statybose dirbo 47 379 darbininkai, transporte ir ryšiuose 9217, prekyboje 5203, valstybinėse ir visuomeninėse įstaigose 4970 ir kitose šakose 52 43 darbininkai. Proletariato sudėtis tautiniu atžvilgiu buvo marga. Daugiausia darbininkų buvo lietuviai, bet nemažą procentą, ypač miestuose, sudarė ir kitų tautybių darbininkai. Iš bendro Lietuvos darbininkų skaičiaus lietuvių buvo 87,7 proc., žydų – 5 proc., lenkų – 3 proc.⁴

² *Klasės ir politinės partijos Lietuvoje 1919-1926 metais*. V.: Mokslas, 1978, p. 9.

³ Ten pat, p. 12.

⁴ Ten pat, p. 15

Bedarbiai: Silpnai vystantis Lietuvos pramonei, nedaug tereikėjo ir darbo jėgos. Miestuose nuolat būdavo daug bedarbių. 1924 m. prasidėjus pramonės krizei, bedarbių dar padaugėjo.⁵

Buržuazija: Lietuvos visuomenėje bene sunkiausia nustatyti buržuazijos sudėtį.⁶ Stambių įmonių 1923 m. 84 (0,3 proc. visų įmonių)⁷, vidutinių pramonės įmonių 263 (1,1proc. visų įmonių)⁸, smulkių įmonių 1782 (7,2 proc. visų įmonių)⁹. 1919 – 1926 m. pramonė buvo silpnai išsivysčiusi. Pramonės bei amatų įmonių savininkų tautinė sudėtis buvo labai įvairi. 1923 m. surašymo duomenimis, lietuviai sudarė 61,7 proc., žydai 27,3 proc., lenkai ir rusai 2,8 proc., o kiti 2 proc. visų pramonės ir amatų įmonių savininkų.¹⁰ Absoliučia Lietuvos prekybos įstaigų savininkų daugumą sudarė kitataučiai, pirmiausia žydai. 1923 m. gyventojų surašymo duomenimis žydai sudarė 83,2 proc. visų prekybos įmonių savininkų, lietuviai – 13 proc., lenkai – 0,9 proc. rusai – 0,6 proc. vokiečiai – 0,7 proc, kiti – 1,6 proc.¹¹

Apibendrinant nežemdirbinių verslų įmonių savininkų bei jų šeimų narių klasinį grupavimą, tenka prisiminti, kad jie skiriami į socialinius sluoksnius. Kapitalistam priskirt 14,9 proc. Daugiausia buvo smulkių prekybininkų. Jie priklausė smulkiaburžuaziniams gyventojų sluoksniams, sudariusiems viduriniųjų sluoksnių dalį. Žemės ūkiu vertėsi 76,7 proc.¹²

Lentelė Nr. 1.

Gyventojų pragyvenimo šaltiniai

Gyventojų grupės (pragyvenimo šaltiniai)	Visi gyventojai			Šeimnininkai ir administratoriai	Dirbantys šeimos nariai	Tarnautojai	Darbininkai
	Iš viso	Vyrai	Moterys				
Iš viso	2028971	967560	1061411				
Ekonomiškai savarankiški	1379132	661724	717408	346245	654787	44070	334030
Žemės ūkis	1088816	512638	576178	249552	607630	543	231091
Pramonė	84863	56689	28174	24621	18542	1033	40667
Transportas, komunikacijos	13041	11741	1300	1397	343	3291	8010
Prekyba	32429	21573	10856	16585	8424	3116	4304
Valstybės ir savivaldybių įstaigos	44471	38325	6146	3884	–	35910	4677
Kiti pragyvenimo šaltiniai	115512	20758	94754	50206	19848	177	45281
Ekonomiškai nesavarankiški	649549	305663	343886

⁵ Klasės ir politinės partijos Lietuvoje 1919-1926 metais. Vilnius, 1978, p. 17.

⁶ Ten pat, p. 18.

⁷ Ten pat, p. 19.

⁸ Ten pat.

⁹ Ten pat, p. 20.

¹⁰ Ten pat.

¹¹ Ten pat, p. 23.

¹² Ten pat, p. 24.

Stipendijos	310	99	211
Kaliniai	2686	2409	277
Elgetos	5912	1570	4342
Globojamieji	640641	301585	339056
Nežinomi pragyvenimo šaltiniai	290	173	117

13

Žemės ūkis ir pramonė: 1922 m. Lietuvoje pradėta vykdyti žemės reforma. Galutinį teisinį pagrindą reformai padėjo Steigiamojo Seimo 1922m. balandžio 3d. paskelbtas "Žemės reformos įstatymas". Jame buvo numatyta nusavinti stambesnių kaip 80 ha ūkių žemę, paliekant buvusiems savininkams 80 ha nenusavinamos žemės normą. Tiems savininkams, kurių žinioje, nusavinus miškus, lieka mažiau kaip 80 ha, trūkstamas plotas papildomas mišku. Įstatymu nustatyta nusavintų žemių naudojimo ir kompensacijos buvusiems savininkams tvarka. Nustatyta, kad už gautą žemę valstiečiai turi mokėti, nors detaliau šis klausimas buvo reglamentuotas vėlesniais aktais.

80 ha žemės riba buvo pasirinkta neatsitiktinai. Tai ir buvo skiriamoji riba tarp sulenkėjusių dvarininkų ūkių ir tų stambių ūkių, kuriuos XIX a. pb. - XX a. pr. įsigijo prakutę lietuvių valstiečiai ar negausūs to meto lietuvių inteligentai, pramonininkai ir prekybininkai. Panašiai, tik žymiai atviriau, elgtasi ir Estijoje bei Latvijoje.¹⁴

Žemės reformos metu dvarininkams paliktas nenusavinamos žemės plotas, nors, palyginti su dauguma valstiečių ūkių, ir gana didelis, tebuvo ankstesniųjų valdų likutis. Dvarininkų valdos sumažėjo 15 kartų. Nusavinta buvo 76,68% dvarininkų žemių, kitą dalį dvarininkai prarado patys (pardavė, užstatė už skolas ir pan.). Iki reformos jie valdė apie 1384 tūkst. ha. Tai 1919 m. sudarė apie 26,20% visos valstybės teritorijos.¹⁵ 1940 m. dvarininkų baudžiavininkų kilmės asmenims teliko 91,5 tūkst. ha, arba apie 1,53% to meto valstybės teritorijos. O juk tuo metu Lietuva jau buvo atgavusi Vilniaus kraštą, kuriame žemės reforma buvo gerokai nuosakesnė negu Didžiojoje Lietuvoje ir dvarai mažiau paliesti.¹⁶

Žemės reforma Lietuvoje vyko palyginti labai sparčiai. Kiek ilgiau užsitęsė tik baigiamieji darbai. Intensyviausiai buvo dirbta 1923–1926 m. Iki 1930 m. pabaigos 35.690 naujakurių paskirta 334 .543 ha žemės, o 22.699 mažažemiams – 81.116 ha. Tai sudaro 92,1% naujakurių (92,4% žemės) ir 86,1% mažažemių (89,5% žemės). Per tą laiką išdalyta 88,7% visų išdalytų sklypų ir 86,1% visos

¹³ Istoriko G.Vaskelos tinklalapis: <http://gevask.dtiltas.lt/GeVask/HTM/a051.html>

¹⁴ <http://gevask.dtiltas.lt/GeVask/html/ukis1919-1928.html#Prioritetai>

¹⁵ <http://gevask.dtiltas.lt/GeVask/html/pazanga.html#SocialiniaiPokyciai>

¹⁶ Ten pat.

1919–1940 m. paskirstytos žemės. Beje, kitose Rytų Pabaltijo valstybėse reforma taip pat vyko sparčiai. Estijoje iki 1929 m. buvo sudaryta 90,2% visų naujakurių ūkių. Latvijoje iki 1929 m. išdalinta 79,1% visų sklypų ir 87,6% žemės.¹⁷

XX a. IV d. Lietuva dar tebebuvo atsilikusi Rytų Pabaltijo valstybė. Pramonės potencialas Lietuvoje buvo gana mažas. Amžiaus pradžioje susiklostęs skirtumas tarp Lietuvos ir Latvijos bei Estijos pramonės rodiklių nepriklausomybės metais sumažėjo. Pramonės bendrosios produkcijos struktūra visose trijose valstybėse tapo panaši. Lietuvos agrarinis potencialas (dirbamos žemės plotas ir jos kokybė) buvo didžiausias Rytų Pabaltije.¹⁸

Žydų tautinė mažuma: 1923 m. privatų verslą jau turėjo ar jį administravo apie 83 proc. žydų ir tik 13 proc. lietuvių. Tarpukario Lietuvoje valstybė tiesiogiai rėmė ir skatino ūkines organizacijas, teikdama joms nebrangų kreditą, suieškodavo rinkas užsienyje ir organizuodavo eksportą. Tokia politika turėjo didelį poveikį visuomenės gyvenimui – valstybė aktyviai kontroliavo ekonominiu požiūriu savarankiškų ūkio subjektų santykius. Vyko konkurencinė kova žemės ūkyje, prekyboje ir pramonėje tarp besiformuojančios vidurinėsios gyventojų klasės, kurios atstovai dažniausiai buvo kilę iš lietuviško kaimo, ir Lietuvos miestuose bei miesteliuose gyvenusių tautinių grupių (ypač žydų). Ūkio raida buvo tiesiogiai susijusi su politiniais valstybės uždaviniais, taip pat ir verslo bei miestų „atlietuvinimu“. Verlo lietuvinimo programa buvo keliakryptė: skatinanti lietuvius kurtis miestuose, ugdyti jų profesinius gebėjimus privataus verslo, pramonės bei amatų srityse ir kelti lietuviškojo verslo kultūrą.¹⁹ Planuota suformuoti lietuvių kilmės miestiečių verslininkų sluoksnį, pajėgų konkuruoti su nelietuviais ar net juos išstumti. Tokius ketinimus valstybė parėmė konkrečiais sprendimais. Buvo priimtas įstatymas dėl prekybos linais ir jų eksporto perdavimo valstybiniam koncernui „Lietūkis“, o anksčiau beveik visa ši sritis priklausė žydams. Žydai buvo pradėti stumti iš keleivių gabenimo tarp miestiniais autobusais, iš prekybos valstybės monopoliui priklausančiais produktais. 1923 – 1924 m. seime priimti nacionalinei valstybei svarbūs įstatymai apsunkino žydų verslą.²⁰

Tarpukario Lietuvos miestuose žydai sudarė beveik trečdalį gyventojų. Natūralaus prieaugis ir kėlimasis iš miestelių žydų skaičių gausino miestuose, bet jų santykinis kiekis miestuose mažėjo iš kaimo keliantis lietuviams. Demografinius procesus taip pat veikė emigracija. Siekiant suformuoti lietuvišką viduriniąją klasę, valstybė rėmė lietuvių verslą, - tai pabrėždavo lietuvių verslininkų organizacijos. Lietuvių ekonominiams gebėjimams tvirėtojant ir valstybei palaikant lietuviškąjį kapitalą, padėtis keitėsi, tačiau ne taip sparčiai, kaip tikėjosi verslo lietuvinimo iniciatoriai.²¹

¹⁷ <http://gevas.lt/GeVask/html/pazanga.html#SocialiniaiPokyciai>

¹⁸ <http://gevas.lt/GeVask/html/ukis1929-1938.html>

¹⁹ Vareikis V., Verbickienė – Šiaučiūnaitė J. Ūkinė veikla, Žydai Lietuvoje, Vilnius, 2009, p. 84

²⁰ Ten pat, p. 85.

²¹ Ten pat, p. 85.

Lietuvos Respublikoje išliko palyginti gana ribotos žydų karjeros galimybės: buvo varžomas žydų priėmimas į valstybės tarnybą. Kita vertus, Lietuvoje nebuvo vidurinėsios klasės, į kurią, kaip daugumoje Rytų ir Vidurio Europos valstybių, būtų galėję integruotis žydai. Socialinę integraciją sunkino kultūriniai bei politiniai veiksniai. Lietuvos Respublikoje žydai nebuvo laikomi „lietuvių tautos“ dalimi, nebuvo nuoseklios valstybės politikos, skatinančios pritaipyti prie lietuvių kultūros ir išmokti valstybinę kalbą. Nors tikėtasi, tačiau autonomijos panaikinimas neprisidėjo prie socialinio mobilumo. Lietuvos Respublikos metu galima konstatuoti, kad vyko sparti žydų urbanizacija. Didelės bendruomenės telkėsi svarbiausiuose miestuose ir apskričių centruose. XX a. 4 – amė deš. Lietuvos žydai sparčiai lituanizavosi, vis daugiau vaikų lankė mokyklas dėstomąja lietuvių kalba. Žydų jaunuoliai tarnavo Lietuvos šauktinių kariuomenėje. Nei žydų švietimo, nei politinės organizacijos, nei visuomeninis gyvenimas, nei spauda nebuvo varžomi.²²

1922 m. Lietuvos Respublikos Konstitucijoje įtvirtinta tautinių mažumų lygybė. Žydai, kaip Lietuvos Respublikos piliečiai, gavo politines teises: galimybę rinkti ir būti išrinktiems į seimą, atstovauti savo interesams, prisidėti prie valstybės politinės raidos. Prezidento Antano Smetonos autoritarinio valdymo metais žydų, kaip ir kitų Lietuvos piliečių, teisės ir galimybės buvo suvaržytos.²³

Režiumuojant galima, teigti, kad socialinė ir ekonominė aplinka nebuvo 1926 m. perversmo priežastimi. Lietuvoje, nors ir gyveno kitų tautinių mažumų, bet jų procentas nebuvo toks didelis kaip lietuvių. Galima būtų konstatuoti, kad vykdyta žemės reforma netenkino tik dvarininkų. Žydų padėtis tarpukario Lietuvoje, turint omeny kitas Europos šalis nebuvo pati prasčiausia. Verslų lietuvinimas nepajėgė sugriauti žydų pozicijų.

²² Liekis Š., Verbickienė – Šiaučiūnaitė J. Visuomeninės padėties pokyčiai XIV – XX a., Žydai Lietuvoje, Vilnius, 2009, p.69.

²³ Ten pat.

2. Politinė kultūra

Politinės kultūros problemos ikiperversminiu laikotarpiu nei istorikų, nei politologų, nėra įvertintos ir reikšmingai pasvertos. Juolab, apie šias problemas rašiusių ar jas analizavusių istorikų²⁴ ir politologų²⁵ darbuose apsiribojama aiškinimais esą demokratija „buvusi jauna“, „nesubrendusi“, „neturėjusi tradicijų“. Taigi lig šiol ir apsiribojama tokiais sąlyginai abstrakčiais vertinimais – istorikai ir politologai į apyvertą nėra įvedę sutartinių atskaitos taškų, t.y. ką jie laiko „politinės kultūros“ buvimu ar – priešingai – jos neegzistavimu. „Politinė kultūra“, „politinė raida“, „socialinė-politinė raida“, „politinė demokratija“ - Lietuvos istorikai iš esmės šnekėdami apie tuos pačius reiškinius kartais juos įvardija skirtingomis sąvokomis²⁶.

Istorikai, pretenduojantys į „politinės kultūros“ analizę, akcentuoja, kad šį reiškinį sunku dokumentuoti aptarti, mat tai, suprantama, daugiau intuityvus, sunkiai apčiuopiamas reiškinys. Štai Kasparavičius konstatuoja, kad „europietiško parlamentarizmo principai“ Lietuvą *de facto* persmelkė dar iki Steigiamojo Seimo, šis juos išplėtojo, o 1922 m. Konstitucija vainikavo²⁷. Tačiau tai tik viena reikalo pusė. Kasparavičius šiuo požiūriu nepasako kažko naujo: taip, politinei kultūrai plėtotis nebuvo nei laiko, nei sąlygų – respublika kurta „nuo nulio“, nuo ATR likusių politinių tradicijų tarsi ir nebelikę. Kitas aspektas – Lietuvos valstybę „statė“ daugiausiai iš kaimo kilusi ir carinėje Rusijoje išsilavinimą įgijusi nacionalinė inteligentija – jos supratimas apie politinę kultūrą skyrėsi nuo europietiškosios. Trečia, Kasparavičiaus nurodoma mintis – visuomenė nebuvo nei kultūriškai, nei pilietišškai homogeniška²⁸. Dar vienas aspektas, nurodomas Kasparavičiaus, perėmusi vakarietiškas tradicijas ir politinius institutus, Lietuva vis tik liko Rusijos įtakos zonoje kalbant apie valstybės ir valdymo organizavimo „papročius“. Tad, matyt, neatsitiktinai „per politinius debatus parlamente įsigilinimas į reikalo esmę, profesionalumas ir korektiškas politinis elgesys su oponentais buvo greičiau reta išimtis nei taisyklė“²⁹. Tai užprogramavo konfliktą tarp valstybės ir visuomenės. Jo žodžiais tariant, „gilėjo pasaulėžiūrinė takoskyra tarp pagrindinių šalies politinių partijų ir jas remiančio tendencigai

²⁴ Kasparavičius A. Parlamentarizmo ir politinės kultūros problemos Lietuvoje 1920 – 1926 metais // Parlamento Studijos, Vilnius: 2006, t. 6, p. 43 – 70.

²⁵ Bložė M. Politinių partijų susikūrimas ir jų veikla nepriklausomoje Lietuvoje // Lietuvos politinės partijos ir partinė sistema. I kn. Vilnius, 1997, p. 50-91; Krupavičius A. Pokomunistinė transformacija ir Lietuvos partijos // Politinės partijos Lietuvoje: atgimimas ir veikla. Vilnius, 1996, p. 5-96.

²⁶ Šią painiavą dėl terminologijos galėtų iliustruoti „Kultūros barų“ surengta diskusija su istorikais apie perversmo priežastis – ja šiuo atveju ir remiuosi. Žr.: 1926 m. gruodžio 17-osios valstybės perversmas – žvilgsnis po 80 metų. Diskusija. // *Kultūros barai*. 2006, Nr. 12. Prieiga per internetą: <http://www.lyttas.lt/print.asp?k=news&id=11675532561165747244>

²⁷ Kasparavičius A. , Parlamentarizmo ir politinės kultūros problemos...

²⁸Ten pat

²⁹Ten pat

orientuoto (Kasparavičius nepaaiškina, nedokumentuoja minimo „elektorato“ sudėties bei kas jį „tendencingai“ orientavo – J. A. past.), -- augo valstybės politinės sistemos nestabilumas“, be to, valstietija išpažino konservatyvias vertybes, o valstybė (de jure) ėjo tarsi priešinga linkme.

Politikai vienas kitam klijavu „etiketes“: dešinė kairiesiems klijavu „bolševikų“, kairieji dešiniams -- „fašistų“³⁰. Šiuo atveju, manytume, iškalbinga būtų penkerius metus šalį valdžiusios parlamentinės Lietuvos krikščionių demokratų partijos lyderio Mykolo Krupavičiaus citata, išarta kairiesiems ir liberalams 1926 metais – tai vaizdžiai iliustruoja tuometės jaunos demokratijos politikos/ideologijos supratimo lygį ir, žinoma, kontekstą. „(...) Šiandien fašizmas yra legalios organizacijos visose valstybėse. Bet aš skiriu fašizmą nuo fašizmo. Jeigu jūs pravardžiuojate tautinį susipratimą, patriotizmą, tautinius idealus fašizmu – ta prasme ir aš fašistas. Ir visi mes, tautininkai lietuviai, esame fašistai“³¹.

Galime tik pridurti, ką sau leido kalbėti autoritetai, pavyzdžiui, A.Smetona 1925-aisiais: „Ir kurgi bus to, sakysime, politinio subrendimo Lietuvos visuomenei, kad ji visai neseka mūsų politikos, vos keli procentai rinkėjų teskaito politikos laikraščius, o dauguma tokių, kurie tesugeba paskaityti maldų knygas ir joms tolygią literatūrą. (...) Mūsų šalyje nėra jokios viešosios opinijos (...)“³²

Tiesa, viena iš konceptualesnių prieigų politinės kultūros klausimu atveju siūlo istorikas Ramūnas Trimakas³³, politinės kultūros nebuvimo ar nesusikūrimo siūlas ieškoti nagrinėjant vyraujančias tapatybės formas. Esą tuo metu šalyje egzistavo dvi tarpusavyje konkuravusios tapatybės formos: tautinė-konfesinė ir tautinė-pilietinė. Taigi galima pasakyti ir taip, kad politikai konkuravo, kas imsis **kurti nacionalinį identitetą – jo dar nebuvo**. O šios įtampos ir varžytuvės ir didino įtampas – tautinio identiteto klausimas politinėje retorikoje buvo labai svarbus. Žinia, laikui bėgant vis labiau buvo akcentuojamas ne pilietiškumas (europinis lygmuo), o etniškumas. Beje, ši R.Trimako siūloma prieiga tinkama ne vienai šio darbo daliai – tai leistų iš dalies aiškinti ir centrinės politinės sistemos nestabilumą, ir parlamentines krizes.

Iš to, kas pasakyta, akivaizdu, kad nusistovėjusių politinio su(si)tarimo/tarimosi sąlygų/būdų ligi 1926 m. nebuvo. Tebuvo bandymai juos nesėkmingai kurti.

³⁰ *Eidintas A.* Politinių partijų požiūris į ultraradikalų atsiradimą Lietuvoje 1923-1927 m. // *Istorija kaip politika*. Vilnius, 2008, p. 233-254.

³¹ Cit. pagal: *Eidintas A.* Antanas Smetona ir jo aplinka. Vilnius, 2012, p. 175.

³² *Truska L.* Antanas Smetona ir jo laikai. V. 1996, p. 137.

³³ *Trimakas R.* Lietuvių nacionalinis identitetas: etniškumo ir konfesiškumo santykio problema tarpukario Lietuvos Respublikoje (1918-1940) // *Sociologija. Mintis ir veiksmai*. 1999, Nr. 5, p. 70–71.

3. Tarpinės struktūros

Kaip matyti iš pateiktų duomenų, teoriškai politinės partijos dengė visą politinį spektrą – tiek kairės, tiek dešinės; buvo ir ultraradikalų, ir komunistų, tautinių mažumų atstovų. Tačiau didžiąją dalį dominavo krikščionys demokratai – juk 92 proc. lietuvių buvo katalikai.

Iš esmės, parlamentinės demokratijos metais, galime sakyti, dominavo vienpartinis režimas su nedidelėmis išimtimis. Padėtis pasikeitė sulig III-čiojo Seimo išrinkimu, kuomet politinė švytuoklė pakrypo į politinę kairę.

Lentelė Nr. 2.

Seimų sudėtis parlamentinės demokratijos laikotarpiu³⁴

Partija	Steigiamasis Seimas	I Seimas (1922-	II Seimas	III Seimas
	Vietų skaičius			
Krikščionys demokratai (KD)	59 (iš 112)	38 (iš 78)	40 (iš 78)	30 (iš 85)
Valstiečiai liaudininkai (VL)	29	19	16	22
Socialdemokratai	14	11	8	15
Lietuvių tautininkų sąjunga (LTS, prieš tai - TPP)	-	-	-	3
Lietuvos komunistų partija (LKP)	-	5	-	-
Kiti	10	5	14	15
Seimas dirbo:	1920-04-14--1922-10-10	1922-10-10—1923-03-12	1923-05-12--1926-05-08	1926-05-08—1926.12.27 (de facto)

Iš pateiktų duomenų matyti, kad piliečiai 1920–1926 m. rinkosi politinę dešinę – o vienos partijos dominavimas parlamente garantavo stabilumą. Koalicinės patirties, kaip matome, aptariamam laikotarpiu

³⁴Lietuvos Respublikos Seimas. Seimų istorija // Prieiga per internetą: ww3.lrs.lt/pls/inter/w5_show?p_r=3804&p_k=1

veik nebuvo, jei neskaičiuosime valstiečių liaudininkų paramos krikščionims demokratams. Neatsitiktinai I-ojo Seimo metu, kuomet krikdemams trūko vos dviejų balsų iki aritmetinės daugumos, padėtis nebuvo stabili, galiausiai parlamentą teko paleisti ir rinkti jį iš naujo.

Lietuvoje nebuvo stiprūs nei komunistai, nei ultraradikalai.

Pačios parlamentinės partijos, kaip minėta, nevensgė propagandoje segioti etikečių: „fašistais“ valstiečiai liaudininkai ir socialdemokratai klįjavo dešiniosioms partijoms, o krikdemai ir Tautos pažanga bolševikais vadino liaudininkus ir socialdemokratus. Kautynės vyko per jų spaudą.

A.Eidintas nurodo, kad taip, Lietuvoje buvo ir ultraradikalų – antai dar 1922 Kaune pasirodė atsišaukimai „Lietuvos nuo žydų apšvalymo slaptas komitetas“ -- vykstant rinkiminėms kovoms „antisemitai“ pasireiškė aktyviau. A.Eidintas tvirtina, kad ultraradikalų reikia ieškoti tarp šaulių ir kariškių. Nors politiniai oponentai nevensgė aiškinti esą tie patys Smetona ir Voldemarras – fašistai. Kokia buvo demokratija iliustruoja ir tas faktas, kad 1923 m. už „piktą straipsnį“ spaudoje kalėjime keletą dienų teko pasėdėti pačiam A.Smetonai. Leistas ir laikraštis „Tautos valia“, propagavęs fašistines idėjas. Mums svarbi išvada, kad „ultraradikalų buvo, bet jie nesugebėjo surasti bent kiek realesnės socialinės atramos ir neišaugo į bent kiek rimtesnę savarankišką politinę jėgą³⁵“. Tai liudija apie pakankamai išlaikytas visuomenės nuotaikas, - akivaizdu, kad jos nebuvo išbalansuotos, ir tokios idėjos socialinės atramos nerado ir per likusius 14 autoritarinio valdymo metų.

Trečiojo Seimo – paskutinio demokratinio – veikla, trūkumai taip pat neblogai ištyrinėti: „Formalią daugumą sudarę radikalių demokratių reformų šalininkai (liaudininkai, socialdemokratai ir tautinės mažumos) faktiškai pasirodė adekvačiai neatitinkantys vyraujančių visuomenės socialinių lūkesčių ir daugumos gyventojų politinių vertybių; valdžia neturėjo pakankamos atramos jėgos struktūrose“³⁶.

Vis dėlto, mano manymu, vis dar istoriografija vis dar nepateikia į labai svarbius klausimus, kurie yra itin svarbūs:

a) jei laikysime, kad visos politinės-administracinės struktūros veikė sąlyginai patenkinamai, kaip galėjo atsitikti, kad per Maskvos pasiuntinybę dar 1923 m. pinigais už kurstančius straipsnius prieš Lenkiją ėmė tautininkų atstovai³⁷ dar iki perversmo nebuvo susekti Saugumo policijos, kuri, bent jau kaip teigia A.Anušauskas³⁸, tomis sąlygomis buvo pakankamai gerai sukomplektuota;

³⁵ *Eidintas A.* Lietuvos politinių partijų požiūris į ultraradikalų atsiradimą Lietuvoje, p. 254.

³⁶ *Blažytė-Baužienė D.*, Visuomenės pasirinkimas: Kodėl (pra)laimėjo III Seimas // Parlamento studijos. 2009, Nr. 8. Prieiga per internetą: http://www.parlamentostudijos.lt/Nr8/8_istorija_1.htm

³⁷ Žr. Z. Butkaus publikacijas: *Butkus Z.* Jei opozicija gauna paramą iš svetur. Kultūros barai. 1995, Nr. 8–9, p. 80–84; *to paties*, SSRS intrigos Baltijos šalyse // Darbai ir dienos, 1998, Nr. 7 (16), p. 141–160.

³⁸ Žr. *Anušauskas A.* Lietuvos slaptosios tarnybos 1918–1940. Vilnius, 1998.

b) tokiu atveju ši partija galėjo apskritai būti paskelbta kaip nelegitimi ir III-čiojo Seimo rinkimuose jai turėjo būti uždrausta dalyvauti;

Šio klausimo naujausių studijų tyrėjai lig šiol taip ir neiškėlė – tai padėtų atsakyti į ne vieną opų klausimą.

c) lig šiol taip ir neatsakyta, kas vis dėlto sukliudė ir kodėl taip greitai baigėsi, sakytume, nė neprasidėjęs, antrojo Hymanso projekto svarstymas³⁹.

³⁹Tokį klausimą apie reikšmingus nutylėjimus kelia: *Bumblauskas A.* Lietuvos tūkstantmetis: dvi atmestos alternatyvos // *Lietuvos istorijos studijos*. 2009, Nr. 23, p. 114–155.

4. Centrinė politinė sistema

Centrinės politinės sistemos esmę *de jure* nusako Konstitucija. Nuolatinė Konstitucija, priimta 1922 m., lyginant su kaimynais, mūsų šalyje vėlavo. Galime paminėti, kad jau Steigiamojo Seimo rinkimų įstatymas atitiko visas klasikinės vakarietiškosios demokratijos tradicijas: paramentariai renkami visuotiniu, tiesioginiu, lygiu ir slaptu balsavimu, pagal proporcinę sistemą. Rinkimų teisę turėjo visi 21 metų sulaukę Lietuvos piliečiai – vyrai ir moterys, nežiūrint jų tikėjimo ir tautybės⁴⁰.

1922 metų Konstitucija žvelgiant *formaliai*, deklaravo visus europietiškosios parlamentinės demokratijos ir teisinės valstybės principus: įstatymų leidžiamosios, vykdomosios ir teismų valdžios atskyrimą; tikėjimo, sąžinės ir žodžio laisvę; lyčių ir tautų lygybę prieš įstatymą; asmens neliečiamumą, jo privačios nuosavybės apsaugą, tautinių autonomijų egzistavimą Lietuvoje. Seimas leido įstatymus, rinko prezidentą, o du trečdaliai jo atstovų galėjo jį ir atstatydinti, visi ministrai kolegialiai atsakė Seimui už nuveiktus darbus. Seimas buvo renkamas trejiems metams. Prezidentas negalėjo eiti savo pareigų daugiau nei dvi kadencijas, taip pat daug teisių savivaldai.

Tačiau jau svarstant Konstitucijos projektus politinio viso politinio spektro vizijos skyrėsi kardinaliai – tai ir užprogramavo tolesnius konfliktus. Dar Steigiamajame Seime virė ginčai dėl prezidento institucijos – kairieji pasisakė už tai, kad ji visiškai nereikalinga, užtenka Seimo pirmininko; krikdėmai pasisakė už ribotą prezidento valdžią, „pažangiečiai“ (A.Smetona) – už stiprią prezidento valdžią⁴¹.

Tačiau pažangi Konstitucija politinio stabilumo Lietuvoje negarantavo – politinės partijos nebuvo pratusios tartis. Jei politinė partija aritmetinės daugumos parlamente neturėjo, parlamentas stabiliai veikti negalėjo – partijos tiesiog nesugebėdavo susitarti. Koalicinės patirties nebuvo (Žr. Lentelę Nr. 2).

Lentelė Nr. 3

Lietuvos vyriausybių kaita 1918–1926 metais⁴²

	Sudarymo data	Ministras pirmininkas	Valdančiosios partijos/koalicija
1.	1918-11-11	A.Voldemaras	TPP
2.	1918.12.26	M.Sleževičius	VL
3.	1919-03-12	P.Dovydaitis	KD
4.	1919-04-12	M.Sleževičius	VL

⁴⁰ Truska L. Parlamentarizmo I Lietuvos Respublikoje (1918–1940 m.) bruožai // Parlamento studijos. Prieiga per internetą: http://www.parlamentostudijos.lt/Nr3/Istorija_Truska.htm

⁴¹ Truska L. Antanas Smetona ir jo laikai. V. 1996, p. 137.

⁴² Eidintas A. Antanas Smetona ir jo aplinka, p. 498-499.

5.	1919-10-07	E.Galvanauskas	VL
6.	1920-06-19	K.Grinius	KD, VL
7.	1922-02-02	E.Galvanauskas	VL
8.	1923-02-22	E.Galvanauskas	VL
9.	1923-06-29	E.Galvanauskas	KD, su VL parama
10.	1924-06-18	A.Tumėnas	KD
11.	1925-02-04	V.Petrulis	KD
12.	1925-09-25	L.Bistras	KD
13.	1926-06-15	M.Sleževičius	VL, SD, TM atst. parama

Iš viso vos per šešerius parlamentinės demokratijos metus (1920–1926) vyriausybės keitėsi aštuonis kartus. Mažiau nei per du krikščionių demokratų koalicijos absoliučios vienvaldystės metus (1924 m. birželio – 1926 m. gegužės mėnesiais), „daugiausia dėl vidinių politinės taktikos bei etiketo nesutarimų“⁴³, pasikeitė net trys tos pačios partijos formuojamos vyriausybės. Taigi, Lietuvoje galime fiksuoti labai ryškų politinį nestabilumą – bet Lietuva ne jokia išimtis tarp to meto Europos valstybių. Nenuostabu: aktualiausias Lietuvos politikos klausimais partijos sutarimo surasti taip ir nesugebėdavo: akivaizdžiausias pavyzdys – santykiai su Lenkija, Vilniaus klausimas⁴⁴.

Čia taip pat vertėtų atkreipti į balsavusiųjų aktyvumą – jis nuolat tik augo: Steigiamąjį Seimą rinko 682 tūkst. gyventojų, I-ąjį – 811 tūkst., II-ąjį – 901 tūkst., trečiąjį – jau 1 mln. 17 tūkst. Ar tai galima sieti su vis aktyvėjančia pilietine visuomene, sunku pasakyti, -- didžioji jos dalis, kaip minėta, buvo neraštinga ideologine-politine prasme. Formaliai žiūrint „parlamentinės demokratijos“ kūrime, „sukosi“ kone pusė Lietuvoje gyvenančių žmonių – 1923 m. gyventojų surašymo duomenimis (be Klaipėdos ir Vilniaus krašto) gyveno daugiau nei 2 mln. žmonių.

⁴³ Kasparavičius A. Parlamentarizmo ir politinės kultūros problemos Lietuvoje 1920 – 1926 metais...

⁴⁴ Naujausias pavyzdys: Grodis A. Lietuvos politinių partijų požiūris į Lenkiją 1920-1926 metais: nuo modus vivendi paieškų iki nuolatinės konfrontacijos // Lietuvos istorijos studijos. 2007, t. 21, p. 37-56.

5. Dinaminiai aspektai

Pats 1926 m. perversmas, jo organizavimas mūsų istoriografijoje yra gan neblogai ištyrinėtas⁴⁵, tačiau jo dėl to, kokia priežasčių grandinė jį lėmė, kuris aspektas yra svarbesnis, istoriografijoje ginčijamasi. Galime atrasti pakankamai skirtingus požiūrius į demokratijos praradimo Lietuvoje problemą: tiek teorinėmis preigomis (kurių dažniausiai kaip ir nėra); tiek ideologinius.

Iš esmės vienas iš vis dar gyvibingų požiūrių, kodėl Lietuva tarpukariu neteko demokratijos, tai pačio A.Smetonos interpretacija (žinoma, mokliškai apdorota). Skirtingose perversmo vertinimo tradicijose tautininkiškas vertinimas – vis dar pakankamai svarus.

A.Smetona 1942 m., rašydamas pastabas verstinei knygai, argumentus, kodėl Lietuva prarado demokratiją, ir pasuko „autoritetine“ linkme, konceptualizavo taip⁴⁶:

1. Parlamentinės krizės jokia išimtis – jos buvo visoje Europoje, O „naujai atsiradusios valstybės – pažangios, kupinos gerų norų. Tačiau jų ultrademokratinės konstitucijos gali būti palygintos su keliais dydžiais didesniais batukais vaikams, todėl jie smunka jiems nuo kojų ir neleidžia gerai vaikščioti, -- tie dideli batai galėjo būti panaudoti tik ateityje“
2. 1926 m. perversmo priežastys buvo *politinės, ekonominės, kultūrinės ir partinės*.
 - a) nepatenkinta per didelė Lenkijos kultūrine įtaka: „Vyriausybė favorizavo Hymanso siūlymus, siekiančius inkorporuoti Lietuvą į Lenkijos sudėtį. Kiekvienas buvo įsitikinęs, kad Lietuva išgelbėta nuo Hymanso projekto, kai prie Galvanausko lango sprogo bomba“;
 - b) kariuomenės savanoriai pasisuko prieš partijas ir Seimą, kurie „vykdė tokią politiką, kad kilo nepasitikėjimas vyriausybe. „Kalbos jų (vyriausybės atstovų) buvo nelogiškos ir demagoginės, daug žadančios, bet nieko negalinčios duoti“.
 - b) Komplikavosi reikalai žemės ūkyje ir finansuose, ūkininkai buvo apdėti įvairiausiomis prievolėmis, įskaitant kelių taisymą;
 - c) Labiausiai autoritetą prarado Krikščionių demokratų partija, nes ji vykdė nevykusią žemės reformą, „prigaminama daug smulkių ūkininkų, nepasiturinčių, ir sunaikinama stambius produktyvius dvarus“.
 - d) Nepasitenkinimas kariuomenėje. „Jei kariuomenė būtų turėjusi stiprią vadovybę, Slaptųjų karininkų sąjungos (SKS) veikla nebūtų galima“.

⁴⁵ Žr. 36 išnašą.

⁴⁶ *Eidintas A. Antanas Smetona ir jo aplinka*, p. 180–181. Autorius remiasi 1942 m. A.Smetonos rankraščiu, neseniai atgabentu į Lietuvą – prezidento rašytomis pastabomis O.Noremo knygai „Timeless Lithuania“.

Tai iš esmės kertiniai „tautininkų“ argumentai ir aiškinimai, kodėl perversmas buvo „būtinasis ir neišvengiamasis“.

Kai kurie naujųjų laikų istorikai jo priežastis aiškina labai panašiai. Tačiau, žinoma, esama ir skirtumų. Galime aptikti net kelias vyraujančias paradigmas, aiškinančias demokratijos žlugimo Lietuvoje priežastis. Žinoma, jos skiriasi tik detalėmis.

- A.Kasparavičius: „Jokio perversmo 1926 m. nebūtų buvę, jei to meto tarptautinė situacija būtų kitokia“; „Trumpas parlamentarizmo etapas parodė, kad lietuviai nemoka gyventi be autoritarinio režimo“; „jie (perversmininkai) perprato ir atliepė to meto visuomenės lūkesčius. Iš esmės ne Smetona įsipiršo Lietuvai, o patys Lietuvos žmonės savo bebalsiu referendumu išsirinko Smetoną, nes jis buvo labiausiai į juos panašus“⁴⁷;
- V.Jankauskas: „Perversmas buvo gana logiška išeitis – valstybės raidą jis nukreipė tautos ugdymo keliu. Lietuva gavo šansą išlikti, turint galvoje tai, kas įvyko po 1940-ųjų“; „Kad galutinai susiformuotų tauta, reikėjo kitokios politinės sistemos, būtent – autoritetinio valdymo“⁴⁸;
- Pavyzdžiui, R.Lopata akcentuoja būtent patį valdžios keitimosi procesą: „Išsiderinusi demokratiškas institucijas veikla ir ypač ankstyvas bendravimo tarp pasaulėžiūriškai priešingų partijų suirimas“; taip pat vykdomosios valdžios nestabilumas bei išorės faktorius“⁴⁹.

Perėjimas nuo „demokratijos“ prie „ne demokratijos“ visuomenėje kokio nors nepasitenkinimo nesukėlė – vadinasi, ji arba tokio rezultato tikėjosi, arba naujoji tvarka jos lūkesčius atliepė. Demokratija nebuvo įsisąmoninta kaip nepamainoma vertybė. Būtent visuomenė ir likusios politinės partijos, prie perversmo neprisidėjusios, savo tylėjimu arba neveikimu, perversmą tiesiog legitimizavo⁵⁰. Vos vienas kitas pasisakė „prieš“ naująjį, de jure nelegitimų kelią – o paskutiniuose rinkimuose buvo balsavę apie 1 mln. piliečių. Juozas Tumas Vaižgantas taip išsireiškė: „Ir pas mus, ačiū Dievui, viskas gražiai pasibaigė. Niekas niekam, anot to, nė nosies nenumušė (...) Ūpas pakilus. Viena gaila, kad tai atsitiko per prezidento Griniaus sumanytąjį jubiliejaus šventimą. Tai doras gerbtinas vyras, idealiausias prezidentas“⁵¹. Nors Z.Ivinskis perversmą vadino „didele istorine klaida“⁵².

⁴⁷1926 m. gruodžio 17-osios valstybės perversmas – žvilgsnis po 80 metų. Diskusija. // *Kultūros barai*. 2006, Nr. 12. Prieiga per internetą: <http://www.lrytas.lt/print.asp?k=news&id=11675532561165747244>

⁴⁸Ten pat.

⁴⁹Lopata R. Autoritarinis režimas tarpukario Lietuvoje: aplinkybės, legitimumas, koncepcija. Vilnius, 1998, p. 102–103.

⁵⁰Žr. vieną iš paskutinių pavyzdžių: *Tamošaitis M.* Naujas žvilgsnis į Kazio Griniaus ir Mykolo Sleževičiaus veiksmus 1926 m. gruodžio 17 įvykiuose // *Istorija*. 2009, Nr. 1, p. 17–24; *to paties*, Demokratijos išdavimo „pamoka“ valstiečių liaudininkų partijai // Parlamento studijos. Prieiga per internetą: http://www.parlamentostudijos.lt/Nr8/8_istorija_4.htm

⁵¹*Eidintas A.* Antanas Smetona ir jo aplinka, p. 184.

⁵²Cit. pagal: *Eidintas A.*, *Istorija kaip politika*. Vilnius, 2008, p. 174.

6. Išorinė aplinka

Šiame poskyryje aiškinsimės ar tarpukario Lietuvoje vykusius procesus įtakojo užsienis ar išorės faktoriai nebuvo vieni iš reikšmingiausių demokratijos žlugimo Lietuvoje priežasčių.

Perversmai ir jų padarinys – autoritariniai režimai bene būdingiausias XX a. pirmosios pusės Europos politinės istorijos bruožas. Ketvirtajame dešimtmetyje iš 29 Europos valstybių tik 12 išlaikė demokratinę santvarką, o iš 7 naujai susikūrusių ar atsikūrusių Vidurio Rytų Europos valstybių tokios liko tik dvi – Čekoslovakija ir Suomija.⁵³

Patys perversmininkai tarp visų savo idėjų akcentavo ir pavojus. Į sovietmetį lietuvių historiografija atėjo iš esmės su dviem 1926 m. gruodžio 17 d. valstybės perversmo koncepcijomis. Perversmo vykdytojai ir šalininkai teigė, kad jis buvo nukreiptas prieš vidaus ir užsienio priešus – Lietuvos komunistų partiją ir sustiprėjusią Lenkijos agresiją, po J. Pilsudskio atėjimo į valdžią 1926 m. vasarą – prieš Lietuvą⁵⁴. Įdomumo dėlei reikia pasakyti, kad sovietmečiu apie užsienio valstybių įtaką ar reikšmę 1926 m. valstybės perversmui Lietuvoje specialių tyrinėjimų nebuvo imtasi. Rusų periodinėje spaudoje perversmo metu tebuvo pasirodę teiginių, jog „sukukavo gegutė prie Temzės“ ir Lietuvoje įvyko fašistinis perversmas.⁵⁵ Sovietiniai istorikai, paneigę perversmo organizatorių, kai kurių publicistų, atsiminimų autorių, istorikų teiginius dėl 1926 m. perversmo tikslo – užkirsti kelią rengiamam Lietuvos komunistų partijos sukilimui, paneigę Lenkijos provokacinius siekius pasinaudoti situacija Lietuvoje, buvo Komunistų partijos ideologų priversti visą sovietmetį 1926 m. gruodžio 17 d. perversmą vertinti kaip fašistinį. Tai atsispindi mokykliniuose vadovėliuose ir Lietuvos istorijos daugiatomiam. „Naudodamiesi liaudininkų ir socialdemokratų partijų vadovų ir jų valdžios reakcijai nuolaidžiavimo politika, demokratinių jėgų skaldymu ir jų baime revoliucinio judėjimo akivaizdoje, fašistiniai galvažudžiai, turėdami užsienio imperialistų pritarimą, smurtingo sąmokslu keliu užgrobė valdžią ir įvykdė Lietuvoje atvirą teroristinę reakcingiausių buržuazijos sluoksnių diktatūrą“⁵⁶ rašoma Lietuvos istorijos 3-iaame tome.

⁵³ Gaigalaitė A. Dėl 1926 m. gruodžio 17 d. valstybės perversmo vertinimo lietuvių sovietinėje historiografijoje. Istorija, T. 71, (interaktyvus: http://www.istorijoszurnalas.lt/index.php?option=com_content&view=article&id=135&Itemid=58)

⁵⁴ Ten pat.

⁵⁵ Ten pat.

⁵⁶ Lietuvos TSR istorija. III tomas. Nuo 1917 iki 1940 metų. Vilnius, 1965, p. 187.

Šiomis dienomis, yra įrodinėjančių, kad 1926 -ųjų metų perversmas, Lietuvai esant priešų apsuptyje buvęs „ganėtinai logiška išeitis“.⁵⁷ Vakarinė Lietuvos dalis – Klaipėdos kraštas daugiau palaikė „prūsišką tvarką“ ir atitinkamą politinę orientaciją, o Pietryčių Lietuva su Vilniumi kultūriškai bei politiškai linko glautis prie atgimstančios Lenkijos, kurią mes išskirsime kaip pirmąjį faktorių.

1926 m. gegužės mėnesį Lenkijoje įvykęs maršalo Jozefo Pilsudskio karinis politinis perversmas bei po jo susiformavusi diktatūra, taip vadinamasis sanacinis režimas, nestiprino parlamentarizmo pozicijų ar politinės kultūros brandos Lietuvoje. Priešingai, demokratijos priešinkams įvykiai kaimyninėje Lenkijoje tapo patraukliu pavyzdžiu. Kaip rodo kai kurie išlikę šaltiniai, 1926 m. gruodžio 17 d. antidemokratinio perversmo Lietuvoje ideologai ir rengėjai – A. Smetona, prof. A. Voldemaras, dr. Leonas Bistras, gen. Kazys Ladyga, pulk. Povilas Plechavičius, etc. – susidomėję sekė maršalo „Pilsudskio revoliuciją“ Varšuvos gatvėse prieš konstitucinę Vincento Vitoso vyriausybę bei vėliau – sėkmingą įsitvirtinimą valdžioje. Ryžtis panašiam žingsniui Lietuvoje juos galėjo paskatinti ir santūri Vakarų demokratijų reakcija į 1926 m. gegužės mėnesio įvykius Varšuvoje. Kita vertus, J. Pilsudskio perversmas kuriam laikui politiškai mobilizavo didelę dalį Lenkijos visuomenės bei politizavo kariuomenę. Tokia situacija kaimyninėje šalyje buvo smūgis silpniems lietuvių demokratams, tačiau antidemokratams davė puikią progą eskaluoti Lenkijos karinę grėsmę Lietuvai kritikuoti liberalias vertybes bei propaguoti mitą apie būtinybę įvesti tariamai efektyvią „tvirtos rankos“ valdžią.⁵⁸

Kaip rodo kai kurie išlikę šaltiniai, 1926 m. gruodžio 17 d. antidemokratinio perversmo Lietuvoje ideologai ir rengėjai – A. Smetona, prof. A. Voldemaras, dr. Leonas Bistras, gen. Kazys Ladyga, pulk. Povilas Plechavičius, etc. – susidomėję sekė maršalo „Pilsudskio revoliuciją“ Varšuvos gatvėse prieš konstitucinę Vincento Vitoso vyriausybę bei vėliau – sėkmingą įsitvirtinimą valdžioje. Ryžtis panašiam žingsniui Lietuvoje juos galėjo paskatinti ir santūri Vakarų demokratijų reakcija į 1926 m. gegužės mėnesio įvykius Varšuvoje. Kita vertus, J. Pilsudskio perversmas kuriam laikui politiškai mobilizavo didelę dalį Lenkijos visuomenės bei politizavo kariuomenę. Tokia situacija kaimyninėje šalyje buvo smūgis silpniems lietuvių demokratams, tačiau antidemokratams davė puikią progą eskaluoti Lenkijos karinę grėsmę Lietuvai kritikuoti liberalias vertybes bei propaguoti mitą apie būtinybę įvesti tariamai efektyvią „tvirtos rankos“ valdžią.⁵⁹

⁵⁷ Butkus Z. Valstybiniai perversmai Baltijos šalyse (1926 ir 1934 m.): panašumai ir skirtumai. *Lietuvos istorijos studijos*, 2007, T. 18, p. 69-82. (<http://www.lis.lt/index.php?id=archyvas&lang=LT&TomasID=18&ArchyvasPSL=69&ArchyvasID> žr. 2012 05 10)

⁵⁸ Kasparavičius A., Parlamentarizmo ir politinės kultūros problemos Lietuvoje 1920-1926 metais. (inretaktyvus: http://www.parlamentostudijos.lt/Nr6/6_Istorija_Kasparavicius.htm žr. 2012 05 09)

⁵⁹ Ten pat

Taigi, vertinant išorės veiksmus akivaizdu, jog Lietuvoje, aiškiai jausta Lenkijos grėsmė. Kiek ji skatino perversmą ir kiek jį stabdė, reikėtų tirti atskirai.

Kiti istoriniai tyrimai rodo, kad Baltijos valstybių politiniam procesui ypač stiprus buvo SSRS poveikis. Štai, A. Kasparavičius įrodo, kad prieš perversmą Lietuvoje 1926 m. rankas buvo labiausiai pridėjusi SSRS diplomatija. Savo knygoje⁶⁰ jis daug vietos skiria SSRS atstovo iniciatyvai Lietuvoje, pastangoms kiršinti lietuvių politines partijas, koordinuoti Lietuvos komunistų partijos veiklą ir kt. Dalį akcijų, vykusią Vakarų Europoje prieš perversmą Lietuvoje, per Kominterną, komunistinę spaudą ir kitais keliais inspiravo SSRS.⁶¹ Panašių minčių po Atgimimo paskelbtuose savo darbuose, skirtuose SSRS politikai Lietuvos atžvilgiu atskleisti, pažeria šiuolaikiniai istorikai Č. Laurinavičius, Z. Butkus ir kiti lietuvių tyrinėtojai.⁶²

Rusijos bolševikinis totalitarizmas su savo makiaveliška politika bei diplomatija iš jauno lietuvių parlamentarizmo reikalavo nuolatinio budrumo ir jėgų įtempimo. Kurstydamą pseudodemokratinę ar diktatūrinę nuotaiką, manipuliudama pozicijos ir opozicijos priešprieša ar politinė–finansinė parama skirtingoms politinėms jėgoms, sovietinė diplomatija svariai prisidėjo prie demokratinių vertybių moralinio diskreditavimo bei parlamentinės demokratijos išklabinimo ir destabilizavimo Lietuvoje.⁶³

Nors A. Smetona savojo perversmo metu ir nepalaikė tiesioginio kontakto su sovietais, tačiau A. Smetona su A. Voldemaru, kaip žinoma, apie perversmą su SSRS pasiuntinybės Lietuvoje darbuotojais diskutavo jau nuo 1923 m. Sovietų prašyta, kad jie užtikrintų perversmui palankias tarptautines sąlygas, t. y. kad SSRS sutrukdytų galimam Lenkijos įsikišimui į Lietuvos vidaus reikalus vykstant perversmui ar iš karto po jo. Nors aiškių patikinimų, pažadų ar garantijų nebuvo gauta, tautininkų lyderiai tikėjosi, jog Sovietai prašomos misijos neatsisakys.

Istorikas Z. Butkus vaizdžiai parodė, kaip Sovietų Sąjunga, teikdama finansinę paramą Lietuvos politinėms jėgoms, siekė pakeisti jos politikos ir ideologijos kryptį. Tai jau buvusi nebe diplomatija, o vienos šalies diversinis mėginimas manipuluoti kita. Anot Z. Butkaus, sovietų diplomatai Baltijos valstybėse tarpukariu rezgę įvairias „intrigas“, ruošdami dirvą sovietizacijai.⁶⁴

⁶⁰ *Kasparavičius A.*, Didysis X Lietuvos užsienio politikoje: 1926 metų Lietuvos ir Sovietų sąjungos nepuolimo sutarties sudarymo analizė. Vilnius: A. Varno personalinė įmonė, 1996.

⁶¹ Kasparavičius, A. SSSR ir 1926 perversmas Lietuvoje: diplomatija prieš demokratiją // Lietuvos istorijos metraštis. 1998 metai. Vilnius, 1999, p. 115–155.

⁶² *Laurinavičius Č.*, Baltijos valstybių geopolitikos bruožai. XX amžius. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2005; *Butkus Z.* SSRS intrigos Baltijos šalyse (1920–1940) // Darbai ir dienos. 1998, t. 7 (16), p. 141–160; *Žalys V.*, Lietuvos diplomatijos istorija (1925–1940) I tomas. Vilnius: Versus aureus, 2007.

⁶³ *Butkus Z.* Jei opozicija gauna paramą iš svetur... // Kultūros barai. 1995, Nr. 8–9, p. 80–84.

⁶⁴ *Butkus Z.* SSRS intrigos Baltijos šalyse (1920–1940) // Darbai ir dienos. 1998, t. 7 (16), p. 141–160.

Česlovas Laurinavičiaus savo studijoje teigia, kad Rusija iš tiesų nebuvo teigiamas Lietuvos valstybingumo atkūrimo / sukūrimo / įtvirtinimo veiksnys: „Net ir sugriuvus imperijai, jos kaip suvereno inercija tebeveikė: rusiškųjų politinių-karinių jėgų (tiek baltųjų, tiek raudonųjų) agresija prieš Baltijos valstybes komplikavo pastarųjų pastangas stabilizuoti savąją vidaus padėtį bei įgyti tarptautinį pripažinimą.“⁶⁵ Taigi, tokiu atveju Taikos sutartis su Rusija Lietuvai reiškė ne tik buvusių nelaisvės santykių nutraukimą, bet ir užmezgimą naujų santykių, kurie Lietuvos suverenumui nebuvo ypač palankūs.

Kaip matyti iš išlikusių istorinių dokumentų bei to meto spaudos, lietuvių antidemokratinėms, liberalizmą neigiančioms jėgoms daugiau ar mažiau imponavo ir tolimesni pavyzdžiai: pasisekęs fašizmo eksperimentas Italijoje arba generolo Miguelio Primo de Riveros karinė diktatūra Ispanijoje. Nors trečiojo dešimtmečio viduryje italų fašizmas dar neturėjo tvirto ideologinio karkaso, tačiau jo propaganda, ypač apie „pasiekimus“ ekonominėje bei socialinėje srityse, prasiskverbė ir į Lietuvą. Tautininkų, ir dar dažniau krikščionių demokratų, periodinėje spaudoje nesunkiai buvo galima rasti rašinių su simpatijos gaidelėmis apie Benito Mussolinio „laimėjimus“ ūkio, kultūros ar visuomenės organizavimo srityse. Panašiai kaip ir kitose Vidurio bei Rytų Europos šalyse, lietuvių antiliberalizmo šaukliams bei didelei daliai bolševizmo įbaugintos valstietiškos, konservatyvios, patriarchališkai mąščiusios krašto visuomenės itališkasis fašizmas imponavo kaip „veiksminga“ politinė santvarka-sistema, kurią galima prilyginti ne tik vietinių bolševikų nešamai destrukcijai, bet ir iš Sovietų Rusijos sklindančiai grėsmei.⁶⁶

Nemažo liberalios demokratijos oponentų Lietuvoje dėmesio sulaukė ir ispanų generolo, monarchisto M. Primo de Riveros karinės diktatūros modelis, įgyvendintas tolimojoje Ispanijoje. Kai kurie duomenys leidžia teigti, jog tautininkų partijos vadai A. Smetona ir prof. A. Voldemaras, išstudijavę įvairių Europos autoritarinių režimų patirtį – atsiradimo aplinkybes, socialinę bazę bei ideologiją – linko manyti, jog katalikiškoje ir valstietiškoje Lietuvoje, kurioje beveik nėra proletariato, gausaus viduriniojo sluoksnio (smulkiosios buržuazijos) bei gerai organizuoto stambaus kapitalo, „tinkamiausias“ ir „efektyviausias“ galėtų būti gen. M. Primo de Riveros karinės diktatūros modelis.⁶⁷

⁶⁵ Laurinavičius Č. 1920 m. Lietuvos–Sovietų Rusijos taikos sutartis. Vilnius, 1992.

⁶⁶ Kasparavičius A. Parlamentarizmo ir politinės kultūros problemos Lietuvoje 1920-1926 metais. (inretaktyvus: http://www.parlamentostudijos.lt/Nr6/6_Istoriija_Kasparavicius.htm žr. 2012 05 09)

⁶⁷ Kasparavičius, A. SSSR ir 1926 metų perversmas Lietuvoje: diplomatija prieš demokratiją. Lietuvos istorijos metraštis 1998. Vilnius: Žara, 1999, p. 129.

Svarstant nagrinėjamą problematiką negalima nutylėti dar vieno pakankamai reikšmingo aspekto. Net geopolitinė Lietuvos padėtis darė jai įtaką. Būdama tarp demokratiškų Vakarų ir bolševikiškų Rytų, Pirmoji Lietuvos Respublika „nusižiūrėdavo“ politinio ir kultūriško gyvenimo aspektus iš abiejų pusių. Iš Vakarų „pasiskolinta“ demokratinė valstybės valdymo forma, deja, praktikuota **Rusijos pavyzdžiu** – be kompromisų ir pakantumo kitaip manantiems.

Taigi tarpukario Lietuvos vidaus politinę raidą ir parlamentarizmo genezę daugeliu atvejų įtakojo bendra politinė situacija Europoje bei jos tendencijos. Nepaisant palyginti sparčių socialinių ir ekonominių reformų bei akivaizdžios politinės pažangos, politinė kultūra Lietuvoje išliko problemiška dar ilgus metus, ir prie visų to priežasčių prisidėjo ir išoriniai faktoriai. Reikia konstatuoti, kad išorės veiksnys, turint galvoje įtemptą Lietuvos tarptautinę padėtį ir jos tuometines teritorines problemas, buvo labai svarbus, o labiausiai į Lietuvos politinį procesą buvo įsiskverbusi SSRS. Lietuva tarpukaryje neturėjo ir net stropiai neieškojo būdų, kaip apsaugoti savo politinį procesą nuo išorės poveikio ir tas poveikis nepadėjo joms adekvačiai reaguoti į išpuolius prieš demokratiją tiek iš kairės, tiek iš dešinės.

Išvados

1. Socialinė ir ekonominė aplinka nebuvo 1926 m. perversmo priežastimi. Lietuvoje, nors ir gyveno kitų tautinių mažumų, bet jų procentas nebuvo toks didelis kaip lietuvių. Tikybos atžvilgiu lietuviai ir lenkai taip pat buvo vieningi, žydai judėjai sudarė žymiai mažesnį procentą.
2. Vykdyta žemės reforma netenkino tik dvarininkų, ir buvo pakankamai radikali. Tautinių mažumų padėtis, ypač žydų tarpukario Lietuvoje, turint omeny kitas Europos šalis nebuvo pati prasčiausia.
3. Lietuvos politinės kultūros lygis buvo žemas – nors Lietuvoje politinės partijos „dengė“ bene visą politinį spektrą, visuomenės lūkesčių atspindėti jos nesugebėjo. Jaunos politinės partijos, de jure perėmusios vakarietiško politinio žaidimo taisykles, jas teperkėlė į juridinį lygmenį – jos tarsis kabėjo ore. Tuo metu patirties veikti ir spręsti iškilusius klausimus nebuvo – dirbti kartu 1920–1926 m. kelioms partijoms kartu buvo neįmanoma – pernelyg skirtingus pasaulėvaizdžius jos reprezentavo.
4. Tai nulėmė ir politinį šalies nestabilumą. Per šešerius metus pasikeitė aštuonios vyriausybės – nors beveik visos buvo nepartinės. Tai liudija apie problemas pačių partijų viduje.
5. Lietuvos Konstitucija ir kiti įstatymai įtvirtino vakarietiškas liberalios demokratijos vertybes, tačiau jos nebuvo tinkamai suprastos nei pačių partijų, nei visuomenės: vieni nežinojo būdų, kaip jų laikytis, antrieji tiesiog nesuprato.
6. Laikomės nuomonės, kad autoritarinis/autoritetinis ar karinis-biurokratinis režimas Lietuvai greičiausiai buvo neišvengiamas. Tai lėmė keletas priežasčių:
 - a) parlamentinė demokratija, gyvavusi Lietuvoje, nepasiteisino: visuomenės lūkesčius atliepė tik iš dalies. Lietuva dar tik konstravo savo nacionalinę tapatybę, o demokratija per se vienijančiu idealu tam pasitarnauti negalėjo
 - b) 1926 m. gruodžio įvykius sąlygojo daugybė susipynusių vidaus ir išorės aplinkybių, kurios viena kitą dar ir papildė: šalies geopolitinė situacija, autoritarinės tendencijos kituose kraštuose, ypač SSRS-Vokietijos faktorius.
 - c) Pats laikotarpis po perversmo liudija, kad Lietuvos visuomenė neutraliai sutiko perėjimą nuo „demokratijos“ prie „ne demokratijos“ -- netgi kai kurios demokratinio laikotarpio partijos, su perversmu neturėdamos nieko bendra, susiklosčiusią situaciją priėmė kaip natūralią ir netgi to tikėjosi. Tai vadinama perversmo legitimizavimu. Jis buvo natūralus.

7. Visuomenė, politinis elitas, Bažnyčia, užsienio valstybės, savo reakcija į demokratijos praradimą pademonstravo, kad būtent to iš valstybės ir tikėjosi – į valdžią atėjusios vieningos, autoritetą visuomenėje turinčios jėgos.

Literatūra ir šaltiniai

- 1926 m. gruodžio 17-osios valstybės perversmas – žvilgsnis po 80 metų. Diskusija. // Kultūros barai. 2006, Nr. 12. Prieiga per internetą: <http://www.lrytas.lt/print.asp?k=news&id=11675532561165747244>
- Anušauskas A. Lietuvos slaptosios tarnybos 1918–1940 m.. Vilnius, 1998.
- Blažytė-Baužienė D. Visuomenės pasirinkimas: Kodėl (pra)laimėjo III Seimas // Parlamento studijos. 2009, Nr. 8. Prieiga per internetą: http://www.parlamentostudijos.lt/Nr8/8_istorija_1.htm
- Bložė M. Politinių partijų susikūrimas ir jų veikla nepriklausomoje Lietuvoje // Lietuvos politinės partijos ir partinė sistema. I kn. Vilnius, 1997, p. 50-91.
- Bumblauskas A. Lietuvos tūkstantmetis: dvi atmetos alternatyvos // Lietuvos istorijos studijos. 2009, Nr. 23, p. 114–155.
- Butkus Z., SSRS intrigos Baltijos šalyse (1920–1940) // Darbai ir dienos. 1998, t. 7 (16), p. 141–160.
- Butkus Z., Valstybiniai perversmai Baltijos šalyse (1926 ir 1934 m.): panašumai ir skirtumai. Lietuvos istorijos studijos, 2007, T. 18, p. 69-82. (interaktyvus:<http://www.lis.lt/index.php?id=archyvas&lang=LT&TomasID=18&ArchyvasPSL=69&ArchyvasID> žr. 2012 05 10).
- Butkus, Z. Jei opozicija gauna paramą iš svetur // Kultūros barai. 1995, Nr. 8–9, p. 80–84
- Eidintas A. Antanas Smetona ir jo aplinka. Vilnius, 2012.
- Eidintas A. Istorija kaip politika. Vilnius, 2008.
- Gaigalaitė A., Dėl 1926 m. gruodžio 17 d. valstybės perversmo vertinimo lietuvių sovietinėje Internetinė prieiga: istoriografijoje. Istorija. T. 71. (interaktyvus: http://www.istorijoszurnalas.lt/index.php?option=com_content&view=article&id=135&Itemid=58)
- Kasparavičius A. SSRS ir 1926 metų perversmas Lietuvoje: diplomatija prieš demokratiją. Lietuvos istorijos metraštis. 1998 metai. Vilnius: Žara, 1999, 496 p.
- Kasparavičius A., Didysis X Lietuvos užsienio politikoje: 1926 metų Lietuvos ir Sovietų sąjungos nepuolimo sutarties sudarymo analizė. Vilnius: A. Varno personalinė įmonė, 1996.
- Kasparavičius A., Parlamentarizmo ir politinės kultūros problemos Lietuvoje 1920-1926 metais. (inretaktyvus: http://www.parlamentostudijos.lt/Nr6/6_Istorija_Kasparavicius.htm žr. 2012 05 09)
- Laurinavičius Č., 1920 m. Lietuvos–Sovietų Rusijos taikos sutartis. Vilnius, 1992.
- Laurinavičius Č., Baltijos valstybių geopolitikos bruožai. XX amžius. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2005, 410 p.

- Lempertienė L. Šiaučiūnaitė – Verbickienė J., Žydai Lietuvoje. Vilnius: R. Paknio leidykla, 2009, p. 69, 84- 85.
- Lietuvos TSR istorija. III tomas. Nuo 1917 iki 1940 metų. Vilnius, 1965, p. 187.
- Lopata R. Autoritarinis režimas tarpukario Lietuvoje: aplinkybės, legitimumas, koncepcija. Vilnius, 1998.
- Lopata R., Lietuvos valstybingumo raida 1914–1918 metais. Vilnius, 1996. Lietuvių Atgimimo istorijos studijos, t. 9.
- Tamošaitis M. Demokratijos išdavimo „pamoka“ valstiečių liaudininkų partijai // Parlamento studijos. Prieiga per internetą: http://www.parlamentostudijos.lt/Nr8/8_istorija_4.htm
- Tamošaitis M. Naujas žvilgsnis į Kazio Griniaus ir Mykolo Sleževičiaus veiksmus 1926 m. gruodžio 17 įvykiuose // Istorija. 2009, Nr. 1, p. 17–24.
- Trimakas R. Lietuvių nacionalinis identitetas: etniškumo ir konfesiškumo santykio problema tarpukario Lietuvos Respublikoje (1918-1940) // Sociologija. Mintis ir veiksmas. 1999, Nr. 5, p. 70–71.
- Truska L. Antanas Smetona ir jo aplinka. Vilnius, 1996.
- Truska L. Kas traukė į Rusijos glėbį? Geopolitinė Lietuvos orientacija 1918–1940 metais. Darbai ir dienos, t. 30: Lietuva diplomatijos kuluaruose, p. 45.
- Truska, L. Parlamentarizmo I Lietuvos Respublikoje (1918–1940 m.) bruožai. Prieiga per internetą: http://www.parlamentostudijos.lt/Nr3/Istorija_Truska.htm
- Vaskela G. Gyventojų pasiskirstymas socialine padėtimi ir pragyvenimo šaltiniais 1923 m. rugsėjo 17 d. gyventojų surašymo duomenimis <http://gevask.dtiltas.lt/GeVask/HTM/a051.html>
- Vaskela G. Ūkis 1919 - 1928 <http://gevask.dtiltas.lt/GeVask/html/ukis1919-1928.html#Prioritetai>
- Vaskela G. Žemės reforma ir Lietuvos žemės ūkio pažanga <http://gevask.dtiltas.lt/GeVask/html/pazanga.html#SocialiniaiPokyciai>
- Žalys V., Lietuvos diplomatijos istorija (1925-1940) I tomas. Vilnius: Versus aureus, 2007, 583 p.
- Žepkaitė R.; Klasės ir politinės partijos Lietuvoje 1919-1926 metais. Vilnius.: Mokslas, 1978.